

LUND UNIVERSITY

En mycket svensk historia

Nordin, Jonas

Published in:
Axess

2023

Document Version:
Manuskriptversion med förlagets layout och korrekturanmärkningar, oftast ej publikt tillgängligt

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Nordin, J. (2023). En mycket svensk historia. *Axess*, (8), 40–45. <https://www.axess.se/artiklar/en-mycket-svensk-historia/>

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Censurivrare: Karl XIV Johan.

FOTO: ALAMY

En mycket svensk historia

Svensk tryck- och yttrandefrihet har en lång och stolt tradition. Men den har inte alltid stått pall mot censur och makthavares ingripanden.

Av Jonas Nordin

Talet om en unik svensk tryck- och yttrandefrihet är både korrekt och felaktigt. Den är gammal och har en speciell utformning, men det finns andra länder med närapå lika långa traditioner på området och lagstiftning har i regel sina nationella egenheter. Men den svenska lagstiftningen är just svensk och har utmejslats av historiska omständigheter och beprövad erfarenhet i det här landet.

Svensk tryckfrihetshistoria är ingalunda bara en framgångssaga. Sverige fick sin och världens första lagfästa tryckfrihet 1766, men trots att den inte fick utsättas för ”ringaste förtydning eller inskränkning” var det just vad som skedde i tillämpningen under de följande åren. Politiskt motiverade manipulationer åsido var den ett för sin tid storslaget experiment i offentlig opinionsbildning och medborgarinflytande som fick ett abrupt slut med Gustav III:s statskupp 1772. Under de följande åren genomförde kungen successiva inskränkningar som tömde tryckfriheten på innehåll. Efterträdaren Gustav IV Adolfs regeringstid har kallats ”järnåren” med bäring på den politiska opinionsbildningen, men han använde strängt taget bara de verktyg som tillhandahållits av fadern.

Efter Gustav IV Adolfs detronisering fastslogs tryckfriheten som en princip oundgänglig för det nya statsskicket. Den definierades i 1809 års regeringsform (§ 86):

Med tryckfrihet förstås varje svensk mans rättighet att, utan några av den offentliga makten i förväg lagda hinder, utgiva skrifter; att sedermera endast inför laglig domstol kunna tilltalas för deras innehåll, och att icke i annat fall kunna därför straffas, än om detta innehåll strider emot tydlig lag, givet att bevara allmänt lugn, utan att återhålla allmän upplysning.

Paragrafen slår fast två viktiga principer: ett uttryckligt censurförbud och att tryckfrihetsmål endast kan drivas av domstol i efterhand och med stöd i preciserade lagrum. Den allmänna princip som uttalades i regeringsformen kom sedan att regleras i detalj i 1810 års tryckfrihetsförordning som reviderades 1812 och var gällande fram tills nuvarande tryckfrihetsförordning antogs 1949. Dagens förordning inleds med samma principförklaring, språkligt moderniserad, vilket innebär att den juridiska definitionen

av tryckfrihet är mer än tvåhundra år gammal.

Med 1810 års tryckfrihetsförordning avskaffades all form av förhandscensur – även den teologiska, som hade behållits 1766 – men då som nu fanns det en brottskatalog med definierade ämnen som kunde utgöra grund för åtal; de viktigaste var brott mot religionen (hädelse, gudsförnekelse), mot rikets säkerhet, mot enskilda (förtal, ärekränkning) och mot allmän moral. Samtidigt infördes den ännu gällande principen att bara Justitiekanslern fick väcka åtal i tryckfrihetsmål. Sedan 1815 avgörs sådana mål av en niomannajury, vilket är det enda sammanhang där detta förfarande tillämpas i svensk rättsordning. För fällande dom krävs sex jurymedlemmars bifall. Motivet till detta system, som ofta ifrågasatts, har varit att folkförnuftet ska fälla utslaget snarare än en permanent juridisk kammare. Tryckfriheten tillhör medborgarna, inte makthavare och experter.

Den nya tryckfrihetsförordningen var i stora stycken modellerad efter 1766 års, som ända in i modern tid fortsatt att vara ett riktmärke. I förordningen återinfördes därför bestämmelsen om allmänna handlingars offentlighet, en princip som var lika radikal 1810 som den varit 1766. Med den uttrycks den svenska tryckfrihetens mest centrala funktion: att möjliggöra granskning av makthavarna. En nyhet 1810 var den ansvarige utgivaren, som var en utveckling av det ensamansvar som knätsats redan 1766 (men upphävts av Gustav III). I Sverige kan normalt endast en person i kommunikationskedjan åtalas i tryckfrihetsmål. Från 1810 är det författaren eller förläggaren när det gäller böcker och den ansvarige utgivaren när det gäller periodiska skrifter.

Den nya tryckfrihetsförordningen reviderades redan efter två år när Sverige fått en ny tronföljare med Karl Johan. Det utrikespolitiska läget var känsligt under Napoleonkrigen och sedan Sverige förlorat Finland. Regeringen ansåg därför att den behövde ett verktyg att konfiskera skrifter som kunde sätta riket i fara. I strid med regeringsformen infördes den beryktade indragningmakten, en administrativ åtgärd som gav hovkanslern makt att återkalla en tidnings utgivningstillstånd. Indragningmakten riktades enbart mot periodiska skrifter, som ansågs ha snabbast omsättning, störst genomslag och de mest oansvari-

ga skribenterna.

Indragningsmakten användes vid sammanlagt 64 tillfällen mellan 1813 och 1838. Hela 29 av ingripandena ägde rum åren 1836–1838 då regeringen drev sin ökända kamp mot *Aftonbladet* och dess redaktör Lars Johan Hierta. Med sin blandning av redaktionell nyhetsvärdering, dagsaktuella kommentarer, nöjesläsning och annonsmaterial brukar *Aftonbladet* räknas som Sveriges första moderna dagstidning. Hiertas uttalade syfte var att ”göra den i grundlagen tillåtna offentligheten av de allmänna ärendena till en verklighet”, det vill säga han ville göra offentlighetsprincipen till ett effektivt verktyg att granska makthavarna.

En del tidningsnummer gav Hierta ut enbart i syfte att provocera de styrande och han kunde fortsätta utgivningen genom att byta ansvarig utgivare och namn på tidningen. Hierta skrev kontrakt med dem som tog på sig utgivningsansvaret och lovade att avstå från skrivelser som kunde leda till frihetsberövande. Skulle han råka överträda denna gräns åtog han sig att betala ersättning för tiden i fängelse, vilket skedde vid ett tillfälle. Med tiden framstod myndigheternas ingripanden som alltmer löjeväckande.

Hierta raljerade att hovkanslerämbetets äligganden hade reducerats till att dra in *Aftonbladet*. Indragningarna slutade användas 1838 och avskaffades formellt 1844. Statsvetarprofessorn Herman Rydin skrev femton år senare med dubbelriktad kritik att denna tillämpning av tryckfrihetsförordningen varit verkningslös för att ”hämma det i frihetens spår trädande självsväldets tillväxt”: regeringen hade överanvänt medlet mot all form av kritik, och lagen blev föraktad och betydelselös när den så enkelt kunde kringgåas av pressen.

Tidningarnas föregivna lättsinne klandrades med andra ord ännu vid sekelmittens och tryckfriheten levde farligt även i juridisk mening. Revolutionsåret 1848 polariserades tonläget i den politiska pressen och det väcktes en rad, oftast verkningslösa, tryckfrihetsåtal. I juni 1854 lade Oscar I därför fram ett lagförslag om att upphäva tryckfrihetsförordningens grundlagsskydd och reducera den till vanlig lag som kunde ändras genom ett enkelt riksdagsbeslut. När propositionen diskuterades i riksdagen vägde det jämnt mellan stånden: adel och präster var för, borgare och bönder emot. Dödläget löstes genom lottning och lagen antogs som vilande till nästa riksdag.

Beslutet ledde till en storm av kritik i tidningar i alla politiska läger och man manade till enighet över partigränserna. Anstormningen påverkade både riksdag och regering och vid den andra omröstningen om lagen 1856 avslogs förslaget i samtliga stånd. Episoden är troligen det allvarligaste hot som framförts mot tryckfrihetsförordningens grundlagsskydd sedan 1809. Tidpunkten är intressant: I Danmark ledde revolutionsåret 1848 istället till en ny grundlag som avskaffade enväldet och återinförde den tryckfrihet som helt försvunnit 1799.

Under första världskriget önskade regeringen att tidningarna skulle iaktta vaksamhet för att inte äventyra den svenska neutraliteten. Åtal väcktes i ett trettiotal fall för publiceringar som ansågs skapa osämja med främmande makt. Två tredjedelar av åtalen ledde till fällande dom, men det rättsliga förfarandet var i över-

ensstämmelse med lagar och förordningar.

För att inte äventyra den delikata balansgången och provocera fram skärpt lagstiftning beslutade ett antal dagstidningar 1916 att upprätta pressetiska regler och att inrätta ett organ för självsanering: Pressens opinionsnämnd. Genom att anta regler för god publicistisk sed och se till att de följdes av tidningsbranschen ville man undanröja risken för myndighetsingripanden. Mediernas etiknämnd, som den heter idag, är alltså ett branschorgan och inte en myndighet, men den har varit framgångsrik i att värna det journalistiska oberoendet i Sverige. Kritiken som ibland hörs är snarare att de grundlagsskyddade medierna (med utgivningsbevis och ansvarig utgivare) har en för stark ställning i förhållande till andra publiceringskanaler och till enskilda medborgare.

Lågvattnemärket i Sveriges moderna tryckfrihetshistoria är annars andra världskriget. En famös bestämmelse i 1812 års tryckfrihetsförordning gällde så kallad diplomatisk konfiskation och denna kom att tillämpas – missbrukas, om man så vill – under kriget. Åtal kunde väckas mot skrifter som innehöll ”smädliga, förgripliga eller till osämja med främmande makter syftande omdömen och yttranden om samtida nationer eller stater, med vilka riket är i fredligt förhållande” (TF 1812 § 3:9). Tillämpningen av

paragrafen krävde emellertid att den främmande makt som ansåg sig förtalad lämna in en officiell protest (TF 1812 § 5:7/13). Om så skedde skulle åtal omedelbart väckas och om skriften inte befanns strida mot svensk lag skulle den frias och skadestånd utbetalas.

”Beslutet ledde till en storm av kritik i tidningar i alla politiska läger och man manade till enighet över partigränserna.”

Mellan 1810 och 1933 väcktes 43 åtal på denna grund. I 18 fall blev det fällande dom, 16 ledde till frikännande, 8 åtal ogillades och 1 fick oklar utgång. Väl att märka är att samtliga fall prövades i reguljärt domstolsförfarande – det var inte, som i fallet med indragningsmakten, fråga om administrativa beslut. Annorlunda såg det ut under andra världskriget. Myndigheterna kom flera gånger att ingripa på ett grundlagsvidrigt sätt mot främst tidningar som framförde kritik mot Nazityskland och stöd för Sovjetunionen.

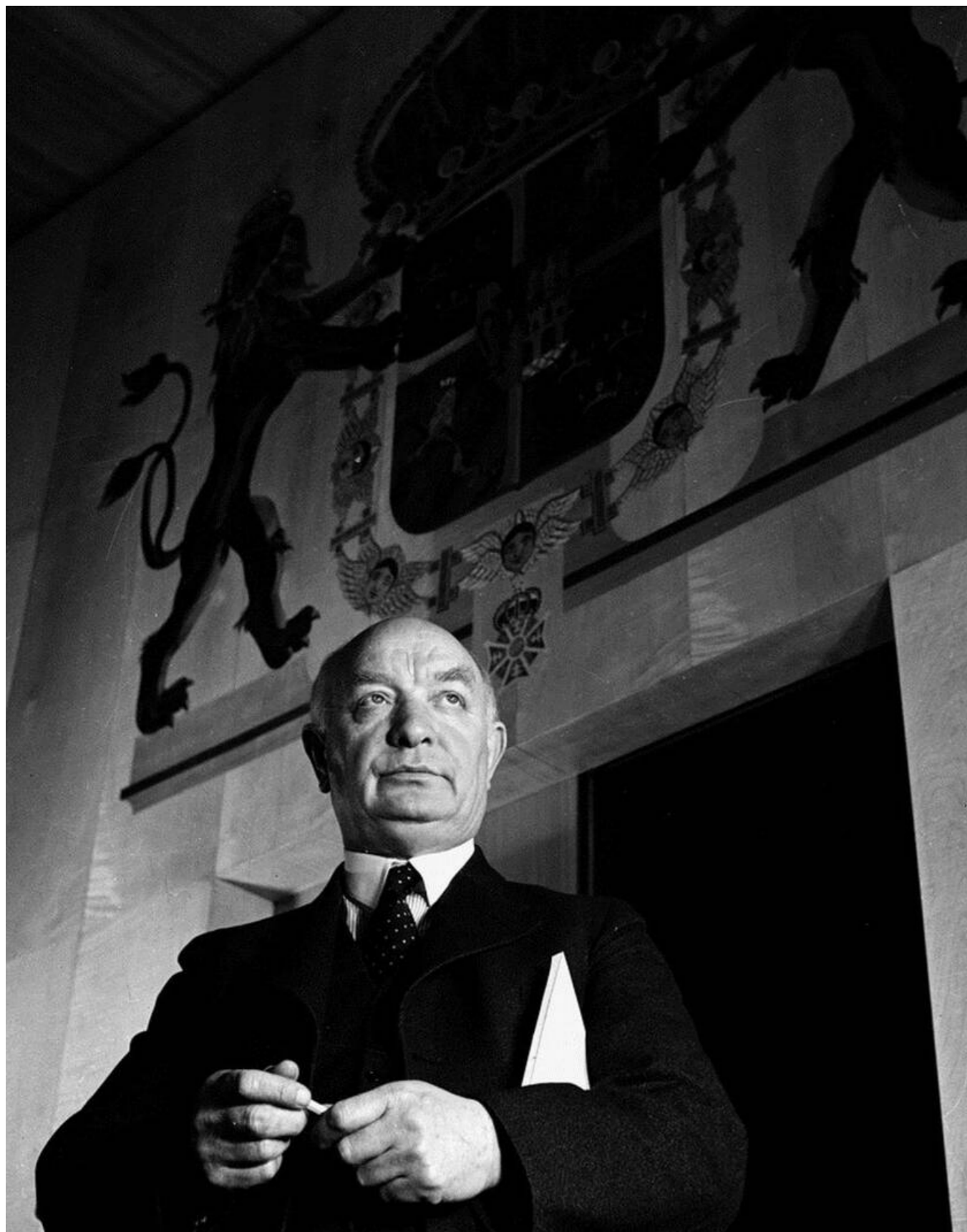
När kriget bröt ut förklarade sig Sverige neutralt i meningen alliansfritt, men från tyskt håll uttrycktes uppfattningen att neutralitet även borde innefatta åsikter och att ingen kritik mot Nazityskland skulle få framföras i svenska medier. Den uppfattningen hade Tyskland förfäktat sedan 1933 utan att få gehör, men efter krigsutbrottet såg situationen annorlunda ut. ”Det svenska folket vill icke tolerera, att enskilda genom sina uttalanden skada tilltron till vår neutralitet”, skrev statsminister Per Albin Hansson i oktober 1939. Att hålla Sverige utanför kriget hade högsta prioritet och den politiken skulle inte få äventyras av frispråkiga tidningsmän.

Redan 1939 lät regeringen via Justitiiekanslern väcka 19 åtal mot dagstidningar varav 17 ledde till fällande dom. Året därpå väcktes 15 åtal, men 12 av dem ogillades och regeringen måste hitta andra vägar att undertrycka de tidningar som ansågs äventyra rikets säkerhet. I februari 1940 infördes det så kallade transportförbudet, som innebar att tidningar och tidskrifter kunde förvägras distribution med allmänna transportmedel – post, järnväg, buss – om de tidigare hade fällts för tryckfrihetsbrott. Detta började genast tillämpas mot de fyra tidningar som ägdes av Sveriges

Censurfriende: Lars Johan Hierta.

FOTO:ALAMY

Per Albin Hansson: bröt mot grundlagen i nationens intresse.

FOTO:ALAMY

kommunistiska parti, fastän en av dem aldrig hade fällts i domstol. Transportförbudet tillämpades även mot icke-kommunistiska tidningar, framförallt antinazistiska men även flera med protysk hållning.

Transportförbudet var inte ett ingrepp i tidningarnas innehåll, men det försvårade deras möjligheter att nå läsarna. Ett direkt ingrepp var dock de konfiskationer som började tillämpas från november 1939 med hänvisning till den nämnda § 3:9 i tryckfrihetsförordningen. Rättskloka hade tidigare förklarat paragrafen obsolet och stridande mot principerna i tryckfrihetsförordningen, men den återupplivades nu av justitieminister K G Westman. ”Fördelen med den är att man kommer förbi den oberäkneliga och i utrikespolitiska frågor omdömeslösa juryn”, skrev han i sin dagbok.

Fram till 1943 genomfördes sammanlagt 314 konfiskationer av dagstidningar. Av dem ledde endast 38 till åtal, varav 19 slutade i frikännande. Närmare 90 procent av konfiskationerna skedde alltså utan domstolsförfarande, vilket var i strid med lagen. Vad mer är: tillämpningen av § 3:9 krävde föregående protest från främmande regering, men detta rekvisit bortsåg man från i de flesta fall och den svenska regeringen försökte istället förutse vad som kunde tänkas orsaka irritation. Sammanlagt 43 böcker eller broschyrer konfiskerades också utan rättegång.

Ett av de mest beryktade myndighetsingripandena ägde rum i mars 1942. I en samordnad aktion planerade sju ton dagstidningar att trycka en rapport från en norsk motståndsmann om förhållandena i tyskarnas fångläger, men publiceringen förbjöds. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* valde då att lyfta ut hela artikeln från förstasidan men behålla rubriken: ”I norska fångläger och koncentrationsläger.” Läsarna förstod vinken och kunde med hjälp av fantasin själva fylla de tomma spalterna med innehåll.

Förhållandena var med andra ord långt från ideala, men det var exceptionella tider. Riksdagen antog en 1941 en vilande lag som möjliggjorde censur i händelse av krig, men den aktiverades aldrig. Historikern Klas Åmark har menat att den svenska pressen trots allt var den minst kontrollerade i Europa under krigsåren. Den hade också betydelse för rapporteringen i de krigförande ländernas huvudstäder.

Nyåret 1943 innebar en vändpunkt i den tyska krigslyckan och den svenska politiken. Efter den tiden genomfördes inga fler konfiskationer. Redan under kriget drabbades man också av botfärdighet över de åtgärder som vidtagits och i juni 1944 tillsattes en utredning som skulle utarbeta en ny tryckfrihetslagstiftning som försvårade en upprepning. Dess förslag presenterades i oktober 1947 och antogs med två riksdagsbeslut 1948 och 1949.

I denna ännu gällande tryckfrihetsförordning försökte man införa försäkringar mot den typ av missbruk som ägt rum under kriget. Censur förbjöds även i krigstid och de sakkunniga betonade den i regeringsformen uttryckta principiella rätten att sprida skrifter. Den rättsliga konstruktionen gör också att tryckfriheten kan utökas men inte inskränkas utan grundlagsändring. En nyhet var den så kallade meddelarfriheten som ålägger journalister att skydda uppgiftslämnarens identitet. Denna meddelarfrihet har successivt reducerats, senast 2022.

Justitieminister Karl Gustaf Westman: inte på läsarnas sida.

FOTO:TT

Internationella samarbeten innebär utmaningar för svensk tryckfrihet och offentlighetslagstiftning. Inom EU finns många gånger en annan syn på dessa frågor och ibland hävdas tvingande överstatlighet på området fastän regeringsformen (10:6) slår fast att uppgivande av grundlagsskyddade friheter måste beslutas av riksdagen. Ett eventuellt Natointräde kommer att medföra ännu strängare sekretessrutiner.

”Svensk tryckfrihetslagstiftning tycks i små steg konvergera mot andra traditioner och förlorar alltmer av den unika prägel som tog form åren 1766–1815.”

Under året har också 57 muslimska stater framfört gemensamma protester mot tillämpningen av svenska yttrandefrihetsgrundlagar i anledning av koranbränningarna. Situationen har stora likheter med främmande staters, framförallt Nazitysklands, påtryckningar under andra världskriget, en situation som 1949 års tryckfrihetsförordning avsåg att förhindra. Likaså åsidosätts offentligheten då allt fler offentliga verksamheter drivs av privata utförare som nekar insyn i sin verksamhet med hänsyn till affärssekretess.

Historiska omständigheter har gett de etablerade medierna en stark ställning som ska skydda dem mot myndighetsingripande. Men det betyder också att de är oåtkomliga för åtgärder på annan grund, och kritiker menar att det pressetiska systemet inte ger tillräckligt skydd åt enskilda som med rätt eller orätt hängs ut i pressen.

Sedan 1992 har Sverige ytterligare en mediegrundlag: Yttrandefrihetsgrundlagen (SFS 1991:1469), som reglerar rättsskyddet kring radio, tv och vissa webbplatser. Dess regler har stora likheter med tryckfrihetsförordningen och utmaningarna är i stora stycken desamma. Svensk tryckfrihetslagstiftning tycks i små steg konvergera mot andra traditioner och förlorar alltmer av den unika prägel som tog form åren 1766–1815.

Jonas Nordin är professor i bok- och bibliotekshistoria vid Lunds universitet.